

közötti években. A szerző azt kívánja vizsgálni, hogy a források valószínűsítik-e a körösi képző bezárására irányuló törekvések politikai-világnézeti motívumait; bemutatja az ezek „elhárítását célzó, előbb eredményes, majd fiaszkóval záruló erőfeszítéseket”. Arra is választ keres, hogy e történetek főhősei: Váczy Ferenc és Juhász Béla munkásságának, sorsának felidézésével, a nagy hagyományokkal rendelkező református, ám 1948-tól állami tanítóképző helyzetének más képzők helyzetével való összevetésével, történeti-politikai „kontextusba állításával, elemzésével – egyedi eseteken túlmutató – adalékok” nyerhetők-e.

A válasz egyértelműen: igen. A körösi képző története (annak ellenére, hogy az első bezárási kísérletnél az iskolafenntartó helyi egyház gazdaságossági szempontjai is fontos szerepet játszottak) jól példázza, hogy a 20. század jelentős ideológiai hullámai, „a színét és jellegét váltó hatalom mindenkorai ideológiái” céljai gyakran kerültek szembe a szakmai oktatási-képzési igényekkel, s természetesen azok megfogalmazóival és képviselőivel. De Donáth azt is látatja, hogy a főszereplők esetenként kénytelenek voltak feladni korábbi álláspontjukat, s elviselni a hatalom tanügyigazgatási-ellenőrzési, eszmei, pénzügyi, karriert ösztönző vagy éppen adminisztratív eszközeit, amit céljaik érvényesítése érdekében vetettek be. Igaz ez 1919-re és az 1920–1948 közötti időre, de igaz az államosított egyházi tanítóképző 1958-ig tartó történetére is.

A kötet a mikrotörténelem-írás „szabályai” szerint a „nagy kérdésekre kis helyeken” keresi a választ: egy-egy szereplő, egy-egy intézmény sorsának alakulásában. Összességükben az írások együtt jól érzékeltek, hogy a 20. században többször „színét” és „jellegét” váltó hatalom mindig mindenkorai ideológiai céljainak törekedett alárendelni az iskolát, s

ennek érdekében minden lehetséges eszközt bevetett – egyúttal ezen eszközök produktivitásáról vagy kontraproduktivitásáról is érzékletes képet kapunk. Az egyedi történetek, személyes sorsok felidézése az egyedi eseteken túlmutató tanulságokkal jár. A személyes drámák nagypolitikai kontextusba helyezése az egyeditől az általános felé mutat.

A kötet műfaja eltér a szokásostól. Ahogy Donáth Péter megfogalmazza: „dokumentatív-elbeszélő módszerrel” dolgozott, „a művelődéstörténet-írásban szokatlanul sok és hosszú idézettel, dokumentum-ismertetéssel s hatalmas jegyzetapparátussal”, mert célja volt, hogy „eddig kiaknázatlan források széles körét” vonja be a „tudományos diskurzusba”, s hogy kész válaszok helyett lehetőséget adjon az olvasóknak a „szélesebb kitekinetésre, összehasonlításra s az önálló véleményalkotásra”, a kutatóknak pedig az idézett források „más” olvasatára.

A módszer kétségtelen előnye, hogy nem akar az olvasók helyett gondolkodni, nem kényszeríti rájuk saját értelmezését, együttgondolkodásra kényszerít. A jegyzetek, források, amelyek több mint ötven levéltár illetve kéziratár több száz fondjának, magánszemélyek naplójának, visszaemlékezéseinek, dokumentumainak, interjúinak, továbbá nyolc könyvtárban található könyvészeti anyagnak a felhasználásával készültek, elsősorban a kutatók számára jelentenek további fontos forrásokat.

A kiadványt terjedelmében is impozáns forrás- és irodalomjegyzék hitelesíti, névmutató, térképjegyzék, valamint angol nyelvű rezümé segíti az olvasó eligazodását. (*Donáth Péter: A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből, 1868–1958. Szerk.: Farkas Mária. Budapest: Trezor Kiadó, 2008, 830 p.*)

Stemler Gyula
történész

A felvilágosodás álmai és árnyai

Ha a 'felvilágosodás' szót halljuk, nagyjából ugyanarra a korszakra gondolunk, mégis, sok különféle szerzőt, tendenciát, irányzatot, mozgalmat, tudományterületet és társadalmi folyamatot érthetünk alatta, különféle előjellel. Örökségének megítélése korántsem egyértelmű. Már maga a kifejezés is utalhat általánosságban minden szellemi-társadalmi fejleményre és mozgásra az adott időszakban, de használhatjuk szűk, szigorúan normatív értelemben is (a „valódi”, „igazi” felvilágosodást értve alatta). Abban nagyjából egyetértés mutatkozik, hogy maga az elnevezés a 18. századi európai (és amerikai) szellemi változásra és az e mögött álló mozgalomra vonatkozik, az 'ész fényének' optimista, haladáshittel vegyes követésére a filozófiában, a tudományokban, a társadalomelméletben és a politikában. Az már vitatottabb, hogy a 17. század, az *Értelem kora* csupán szellemi előjáték, mintegy a felvilágosodás előszobája, vagy már maga a felvilágosodás. A legfontosabb, és mindenképp említendő nevek Galilei, Bacon, Descartes, Hobbes, Locke, Newton, Spinoza, Pascal, Leibniz, Mandeville, Hutcheson, Hume, Montesquieu, Rousseau, a francia enciklopédisták, Diderot, D'Alambert, Voltaire és Condorcet, Holbach báró és Helvétius, valamint Jeremy Bentham, Kant, Adam Smith, Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, Alexander Hamilton és még sorolhatnánk. A felvilágosodás filozófusai a világot mindenekelőtt megismerhetőnek tekintették: a világ ésszerű, szabályszerű és értelemmel felfogható, racionális sémákba rendezhető. A mozgalom az etika, az esztétika és általában a tudás irányadó rendszerének a racionalizmust tekintette, célul tűzve ki az értelem felszabadítását az előítéletek, a félelmek, a

babona, az irracionális és legfőképp az Egyház uralma alól. Ekkorra bontakozott ki az empirikus módszertan, hatalmas lökést adva az egyes tudományágaknak (mint a biológia, kémia, fizika stb.). A felvilágosodás mozgalma a politikai dimenzióban mind erősebb szekularizációt jelentett, illetve a filozófiai-tudományos elvek alkalmazása révén a mind szélesebb társadalmi reform ügyét. A felvilágosodás motorja volt az emancipációnak, az emberi és polgári jogok rendszerbe foglalásának, akár modern természetjogi, akár más alapokon. Eszméi több forradalomnak is előzményül szolgáltak, ahogy itt találjuk a modern liberalizmus, a kapitalizmus és a szocializmus gyökereit is. A felvilágosodás szoros kapcsolatban áll mindazzal, amit modernitásnak nevezünk. Ugyanakkor a felvilágosodásról nem beszélhetünk úgy, mint az ész egyértelmű diadalmenetéről; részben, mert nem minden területen egyértelmű e diadal, másrészt, mert a felvilágosodás többarcú volt, több áramlat létezett benne egyidejűleg. Ne feledkezzünk el például arról a szellemi képződményről, melyet Isaiah Berlin ellenfelvilágosodásnak nevezett, és amely a legkevésbé sem volt híve az absztrakt eszkaltnak. Nem csupán a geometriai gondolkodás és a pozitívizmus, illetve a klasszicizmus volt e korszak szülője, de a romantika, a szentimentalizmus, a misztikus elemekre kihegyezett középkor-kultusz, a nacionalizmus és a populizmus is.

Ha a huszadik század jellegzetes perspektívájából tekintünk vissza, szintén nem egyértelmű a képlet. Míg például a náciizmus gyökereit Cassirer az irracionálisban és a mitikus gondolkodásban fedezte fel, melyből kiutat a felvilágosodás univerzalizmusához való visszatérés jelenthet, addig Adorno és Horkheimer éppenséggel a felvilágosodás

egyértelmű örökösének tekintette azt: a náci halálgyár az instrumentális (nem kritikái) racionalitás szélső kifutása, nem különbözik lényegileg a futószalag-termelés logikájától. Ahogy már Hegel is rámutatott, a felvilágosodás a természettel való összhang és harmónikus együttlétezés helyett a természet mind tökéletesebb uralását tűzte ki célul, és annak leigázási kísérleteként értelmezhető. (Még olyan liberális szerzők, mint Locke vagy Tocqueville sem elleneztek a természettel sokkal nagyobb összhangban élő indiánoktól földjeik elvétele, amennyiben racionális termelési szempontból nem használták ki azt kellő hatékonysággal). A modern individualizmus (melynek ősfarmája az egyéni ráció, a maga felett semmilyen tekintélyt el nem ismerő értelem) más szempontból sem feltétlenül kizárólag pozitív hozadék (noha normatív ideálként szolgál, amennyiben nem nyűgként kezeljük az önálló véleményalkotás és döntéshozatal fáradságait). Ahogy korabeli konzervatív szerzők már a francia forradalom idején megfogalmazták, az individualizáció folyamata a hagyományos erkölcsök és társadalmi berendezkedés szétzüllesztője, hosszú távon atomizált egyénekhez vezet, akiket már nem fog összekötni semmilyen természetes kötelék. Rousseau, a felvilágosodás „belső ellenzéke”, a „szabadságra kényszerítés” filozófusa épp erre találta ki (Diderotól átvéve, de átértelmezve) az *általános akarat* fogalmát, melynek jegyében az individuális magánérdekek társadalmat bomlasztó káoszából megteremthető a közösség morális-politikai egysége. A francia forradalmat, melyre liberális szerzők az emberi emancipáció előrehaladásának óriási lépéseként, a népszuverenitás elvén nyugvó alkotmányos rend megteremtőjeként, önkény helyett a szabadság és egyenlőség korának előhírnökeként tekintet-

tek, De Maistre egyszerűen a Sátán műveként értelmezett, szabadkőműves összeesküvés-ként a hagyomány, a tekintély és egyáltalán az általában vett isteni rend ellen való lázadást. (Ugyanakkor a Nagy Terv részeként is, amennyiben hiába a korrump és gögös emberi akarat, a forradalom mégis a gondviselő isteni igazságszolgáltatás eszköze lett).

Sok jelenkori szellemi közösség, filozófia, mozgalom, nyilvános vagy titkos rend és irányzat gyökerezik a felvilágosodás filozófiájában és az azt megelőző időszak gondolkodásában, vagy meríti belőlük erejét, érveit, szellemiségét. A mai modern természettudományok éppúgy örökösei, mint az emberi jogok nemzetközi deklarációi, a modern liberalizmus politikai filozófiája vagy épp a kortárs szabadkőműveség. Ez utóbbi persze bonyolult probléma, mert maga is igen heterogén képződmény (létezik „valódi” és „nem valódi”, „szellemi” és „gazdasági” stb.), és a jeruzsálemi templomépítőkre éppúgy hivatkozik ősforrásként, mint a Templomosokra vagy a Rózsakeresztesekre. Mindazonáltal a felvilágosodás és a szabadkőműveség összekapcsolása, a nagy felvilágosítók és a korabeli szabadkőműves tagsággal bírók közötti átfedések kimutatása, a közös szimbolika elemzése a mai napig alaptémái számos kutatásnak és összeesküvés-elméletnek. Érdekes terület ez, jelen kötet azonban nem tartalmaz írást e témakörben.

Ideje áttérni a könyv ismertetésére. Ludassy Mária, a filozófiatudomány professzora szerkesztette e tanulmánygyűjteményt, melyben a felvilágosodás témakörét több más szakember társával boncolgatja. A kötet fő erénye, hogy a tanulmányokat sokféle stílus, eltérő módszertan és eklektikus témaválasztás jellemzi. A perspektívák sokfélesége mellett abban is nagy a változatosság, hogy az egyes

tanulmányok milyen mértékig kapcsolódnak szervesen magához a felvilágosodáshoz; olyan írások is helyet kaptak a kötetben, melyek csak érintőlegesen köthetők a felvilágosodás nagy témáihoz. Abban is nagy a sokféleség, hogy míg egyes tanulmányok inkább elemző módon mutatnak be egyes, a felvilágosodáshoz kapcsolódó témaköröket, vagy ismerteknek speciális részproblémákat, mások továbbgondolnak, vagy épp új megvilágításba helyeznek bizonyos megközelítési módokat, korábbi kutatási eredményeket.

A kötet hét fő részre tagolódik. Ezek: I. A nagy Leviatán, II. A szeretetreméltó szkeptikus, III. Felvilágosodás és liberalizmus, IV. Konzervativizmus, republikanizmus, kommunitarizmus, V. Az állam mítosza versus a szabadság mítosza, VI. Magyar hatástörténet, VII. Emberi jogok és nemzetközi jog. Mivel a tanulmányok olykor igencsak specifikus témákhoz járulnak hozzá, érdemes lehet röviden ismertetni őket, hogy a specifikus területek iránt érdeklődők is kedvükre szemezgethessenek a kötet írásai közül.

A *Nagy Leviatán* fejezetben Ludassy Mária tanulmánya (*Halandó istenség és mesterséges örökkévalóság*) a Leviatán metaforái felől közelíti meg az örök klasszikus, Hobbes, a nagy és mesterséges államgépezet zseniális teoretikusának politikai filozófiáját. Nagy József írása pedig (*Leviatán – Nyelv, történelem, hatalom*) a *Leviatán* interpretációtörténetének komparatív bemutatásához nyújt komoly hozzájárulást. E fejezetben belül kapott helyet Bánki Dezső tollából egy érdekes 16. századi témát körüljáró tanulmány (*Félreértelmezések elkerülése végett*), mely Francisco de Vitoria recepciótörténetének elemző bemutatása közben a mellett érvel, hogy a salamancai teológiai professzor eredeti intenciója szerint az indiánok teológiai-metafizikai

értelemben isteni képmások, eszes lények és az európaiakkal megegyező jogok alanyai. A kéziratra vonatkozó negatív értelmezések (míserint az európai hatalmak jogosan beavatkozhatnak életükbe, vagy akár jogosan le is igázzhatják őket) ezen szándék korabeli vagy későbbi kiforgatásai.

A *Szeretetreméltó szkeptikus* ki más is lehetne, mint David Hume. A közelmúltban jelent meg végre magyar nyelven *Beszélgések a természetes vallásról* című munkája, melyet már életében is negyedszázadig rejtegetett íróasztala fiókjában, halála után pedig barátai nem merték kiadni. Ludassy Mária írása (*Teremtés, tervezés, kétely, kritika*), mely a Hume-könyvben is szerepel, a tőle megszokott szellemes stílusban mutatja be kontextusba helyezve és elemző módon a párbeszéd résztvevőit és a fő érvmeneteket. Ugyanez a tárgya, noha kicsit más megközelítésben Szécsényi Endre tanulmányának is (*David Hume: Természetes vallás és kritika*). Szántó Veronika a korban népszerű természetes teológiai hagyományra mért és végzetesnek bizonyuló hume-i kritikával foglalkozik igen érdekes írásában (*David Hume és a természetes teológia kritikája*), melyben bemutatja Newton releváns gondolatait, majd a tervezési argumentum helyett kínált hume-i alternatíva és a darwini természetes szelekció alapuló evolúciós elmélet hasonlóságait és eredendő különbözőségeit.

A *Felvilágosodás és liberalizmus* fejezetben Ludassy Mária (*Recta Ratio vagy modus vivendi?*) az emberjogi univerzalizmus és multikulturalizmus modern szembenállásának problematikáját járja körül, bemutatva a felvilágosodásbeli előzményeket és a probléma korabeli felvetését. A nagy kérdés, hogy vajon az emberi jogok univerzális érvényűek-e a világ bármely pontján (Kant és Con-

dorcet kozmopolita szempontú öröksége), vagy pedig az etnokulturális különbség primer, és az egyes közösségek saját partikuláris normái a mérvadók (Hobbes és Hume, Rousseau és Herder). Mindkét nézet mellett jó érvek sorakoztathatók fel. Ocskay Gyula tanulmánya Tocqueville történelemfelfogását mutatja be a felvilágosodás két fő áramlatának és a történetírás két fő válfajának tükrében (arisztokratikus és demokratikus), mint e kettő kombinációja (*Tocqueville és a kétféle felvilágosodás*). Miklósi Zoltán pedig arra keresi a választ (*A politikai közösség határai*), hogy az igazságosság liberális felfogásának elveivel vajon összhangban van-e a jelen liberális államok konkrét állampolgársági és bevándorlási gyakorlata. A válasz szerinte nemleges, a koordináláshoz pedig államok feletti intézményekre volna szükség.

A *Konzervativizmus, republikanizmus, kommunitarizmus* fejezet a címben felsorolt három irányzatnak megfelelő három írást tartalmaz. Fülöp Endre néhány általános megfontoláson túl a politikai konzervativizmusnak a szakirodalom által érdemtelenül mellőzött variánsait mutatja be, és hívja fel rájuk a figyelmet (*A politikai konzervativizmus három formája*). Szécsényi Endre Hannah Arendtről való ismereteinket bővíti, a filozófusnő gondolatait többek között „az esztétikai”, a virtuozitás és az ízlés fogalmainak tükrében tárgyalva (*Hannah Arendt és a szentimentalizmus*). Pogonyi Szabolcs pedig a liberalizmust normatív szempontok alapján bíráló Charles Taylor emberképével, modernitás-felfogásával és komunitárius alapvetésével ismerteti meg minket, azzal a kritikai konklúzióval zárva írását, hogy Taylornak a „radikális felvilágosodás” és „expresszív romantika” kibékítésére tett kísérlete nem sikerül, sőt félre is érti a liberális elméleteket (*A moder-*

nitás dialektikája). Az *állam mítosza versus a szabadság mítosza* fejezetben Ludassy Mária (*Cassirer az állam mítoszájáról*) a nagy neokantianus filozófiatörténész legfőbb gondolatait és szellemi örökségének mérvadó elveit mutatja be, Turgonyi Zoltán pedig Kis János autonómia-, méltóság- és jogkonceptióját veszi górcső alá a véleménynyilvánítás joga kapcsán (*Szólásszabadság, állami semlegesség, autonómia*), hogy végül rámutasson: bizonyos korlátok, a többi emberrel szembeni kötelesek (mint amilyen például egy élhető környezet fenntartása volna) sem épp mellékes szempontok. A korlátok meglétét és szükségességét jelentéktelenítő, csak a jogokra fókuszáló *mainstream* szemlélet a szerző szerint mindössze arra jó, hogy frusztrálttá tegyen bennünket.

A *Magyar hatástörténet* tanulmányai közül Mester Béla írásának célkitűzése az első lépés megtétele Rozgonyi József filozófiájának elemző feldolgozásához, elhelyezése a német és magyar Kant-vita kontextusában, valamint skót hagyományra támaszkodó Kant-kritikájának ismertetése (*Magyar felvilágosodás – német vagy skót?*). Gángó Gábor Eötvösről való tudásunkat mélyíti el (*Restauráció, népszuverenitás-kritika, liberális katolicizmus*), Kovács Gábor pedig Szabó Dezső, Németh László és Bibó István gondolkodásmódját, liberalizmusképét, valamint egymásra gyakorolt hatásaikat mutatja be (*Liberalizmusképek a népi mozgalomban*). A kötet zárófejezete, az *Emberi jogok és nemzetközi jog* két tanulmányt tartalmaz. Bretter Zoltán a társadalom szétadásának két esetét vizsgálja Thuküdidésznel (melyek a *sztásziisz*¹ és a pestisjárvány), és ennek kapcsán igen érdekes módon gondolja

¹ Egy korábbi harmonikus állapot megbomlása, itt minden bizalmi viszony megszűnése értelmében szerepel.

tovább *A méloszi dialógust*, majd von le következtetéseket jelen korunkra vonatkozóan (*Thuküdidész – avagy ez a politika?*). Öllös László pedig az emberi jogok és a nemzeti kisebbségek jogainak nem épp problémamentes viszonyát tekinti át, a nemzeti identitás, az individuális jogok és kollektív jogok problematikájának perspektívájából Locke, Kant, Hume, Mill, Lord Acton és Sigdwick nézetein keresztül (*A felvilágosodás öröksége és az ember nemzeti jogai*).

A kötet borítóján Francisco Goya *Asmodea* című képe látható. Mindenképp érdekes választás. Asmodea Asmodeus démon nőnemű változata. A kicsit álomszerű hatást kiváltó kép (mely ismert még *Szabbath és Fantasztikus vízió* néven is) értelmezése nem egységes. A két repülő alak hagyományosan két boszorkányszombattra tartó boszorkány vagy pedig a démon és egy általa elragadott férfiáldozat. Ami bizonyos, hogy az egyik figura előre mutat a távolba, miközben a másik hátrafelé tekint. Mivel nem néznek ki igazán boszorkánynak, úgy is értelmezhetők, mint az idealizmus szárnyán repülő filozófusok, akik az utópia birodalmába tartanak épp. Vagy egy olyan idealista filozófus, akit a démon röpít. (Ha ez a gondolat elsősorban provokatívnak is hat, gondoljunk csak Robespierre-re, aki ráadásul épp a felvilágosodás, konkrétan Rousseau filozófiájának egyik szélső kifutása. De a múlt században is találhatunk elég példát). Alant a háttérben csata dúl, a két fegyveres alakról nem tudjuk biztosan eldönteni, kire céloznak (lehet, hogy a két szféra, a harcoló felek és a repülő alakok között nincs kapcsolat, de az is, hogy konkrétan rájuk céloznak). A képet érdemes lett volna talán megfordítani, hogy az elülső borítón legyen a két szárnyaló figura, és a fegyveresek a távoli hegycsúcson lévő homályos épülettel (az

elérendő cél?) a hátoldalon. Legalábbis első pillantásra, a könyvet a kezünkbe véve különösnek hathat, hogy egy ilyen témájú tanulmánygyűjtemény fedőlapján puskás alakok láthatók. A kép és a szimbolika mindazonáltal hatni képes, ahogy a kötet címválasztása is találó; az emberi szellem legnagyobb törekvéseit mindig is idealizmusból szőtt álmok és ezek árnyoldalai, figyelembe nem vett tényezők, negatív következmények, sötét szenvedélyek kísérték. A kötet egyetlen komoly hiányosságának azt tartom, hogy nincs az elején, vagy minden új tematikus fejezet kezdetén rövid bevezető tanulmány – leszámítva egy rövid és a témában inkább már jártas olvasókat célzó előszót –, amely a felvilágosodás fő irányzatait és szereplőit, valamint megannyi eltérő megközelítést és értelmezést bemutatná, általános keretbe foglalná, mindent csupán tájékozási pontként, a vázlat-szerű ismertetés szintjén. Ezen kívül talán érdemes lett volna az egész kötetre kiterjedően egységesíteni a hivatkozásokat. Ugyanakkor e hiányosságokért bőven kárpótol minket a választott témák sokfélesége; a felvilágosodás lehetséges kiágazásaiból számos bemutatásra kerül, ezen kívül jó pár érdekesség is helyet kapott az írások sorában. A kötetet bátran ajánlom mindenkinek, aki érdeklődik a felvilágosodás olykor igencsak ellentmondásos szellemi öröksége iránt, és szívesen bővíti tudását e téren, vagy valamelyik konkrét tanulmány keltette fel érdeklődését, és további kutatásaihoz kiindulópontokra van szüksége, vagy még további elmélyülésre vágyik az adott témában. (*Ludassy Mária szerkesztő: A felvilágosodás álmjai és árnyai. Budapest, Aron kiadó, 2007*)

Antos Zsolt
doktorandusz